

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/27-30>

Nəsibə Abbasova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-0342-3112>
abbasova64@internet.ru

Dilin leksik sistemində dildaxili (interlingval) lakunalar

Xülasə

“Dilin leksik sistemində dildaxili (interlingval) lakunalar” adlı məqalədə dildaxili lakunarlıq bir dil hadisəsi kimi araşdırılır və Azərbaycan dilinin leksik sistemindəki müxtəlif növ dildaxili lakunaların təhlili verilir. Ən çoxsaylı qrup kimi sistemli (potensial) boşluqların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. İstənilən ədəbi dilin lüğət tərkibindəki dəyişikliklər çox vaxt onunla əlaqələndirilir ki, şifahi nitqin, habelə dialektlərin, peşələrin, elmlərin inkişafı ilə sözlərin tez-tez köçürülməsi və ya əvəzlənməsi ilə müşahidə olunan proseslər baş verir. Dildaxili lakunaların bu qəbildən: 1) sistemli (potensial); 2) uzual (adi, normativ); 3) segmentar; 4) transnominasiya; 5) hiperonim və ya hiponim; 6) mütləq və digər hələ tam dəqiqləşdirilməmiş növləri müəyyən edilir. Beləliklə də, “leksemlərin əhəmiyyətli olmaması” fenomeninin tədqiqi dildə baş verən bir çox lakunar prosesləri sistem kimi başa düşməyə imkan verir.

Açar sözlər: leksik-semantik çatışmazlıq, lakunarlıq fenomeni, linqvopsixoloji özəllik, lakunanın linqvistik mahiyyəti, dildaxili lakunaların müxtəlif növləri

Nasiba Abbasova

Academy of the State Security Service
named after Heydar Aliyev
PhD in philology
<https://orcid.org/0009-0007-0342-3112>
abbasova64@internet.ru

Intralingual Lacunae in the Lexical System of a Language (Intralingual)

Abstract

In the article “Intralingual (interlingual) lacunas in the lexical system of the language” examines intralingual lacunarity as a linguistic phenomenon and analyzes various types of intralingual lacunae in the lexical system of the Azerbaijan language. Special attention is given to potential gaps as the most numerous group. It is noted that any linguistic unlearned for a long time, due to cultural relation, oral speech, unstable dialectal features, the development of science and the need for rapid translation of words and naming of newly emerging processes. The following types of intralingual lacunae are distinguished: 1) systemic (potential); 2) usual (usual, normative); 3) segmental; 4) transformatinal; 5) hypernymic or hyponymic; 6) absolute and other types can be completely eliminated over time. Thus, the study of the phenomenon of “insignificance of lexemes” allows us to understand many lacunary processes occurring in language as a system.

Keywords: lexical-semantic deficiency, phenomenon of lacunarity, linguopsychological feature, linguistic psychology, nature of lacuna, various types of intralingual lacunae

Giriş

Dildaxili (interlingval) lakunalar linqvistik hadisə kimi hər bir dildə öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Dilin leksik sistemi, yəni dilin söz və söz birləşmələrinin potensial nominativ imkanlarını özündə ehtiva edən lüğət tərkibinin üzvləşdiyi bəzi semantik çatışmazlıqlara görə əsaslı araşdırmalara səbəb olur. Tədqiqatçılar tərəfindən bu semantik çatışmazlıq (və ya boşluq) lakuna adlanır və lakunalar (latınca lakuna-depressiya; fransız dilində-boşluq mənası verir) özünü milli səciyyəli həm dil, həm də mədəniyyət sahəsində biruzə verir.

“Lakuna” termini XX əsr dünya dilçiliyinə fransız mənşəli kanadalı alimlər J.P.Vine və J.Darbelne tərəfindən təqdim edilmişdir. Onlar lakunanı “bir dildəki sözün başqa dildə qarşılığı olmadığı halda baş verən bir hadisə kimi” (Murav'ev, 1975, s.3) müəyyən etmişlər. Rusiya dilçiləri Y.S.Stepanov, V.L.Muravyov və başqaları da lakunanı “bir dildə olmayan anlayışı başqa bir dilin müəyyən söz və yaxud da perifrazaları (sintaktik birləşmələr) vasitəsi ilə ifadə edən söz (və ya söz birləşməsi)”, (Murav'ev, 1975, s.6) kimi təqdim edirlər. Lakunalar haqqında bu elmi fikirlərlə nisbətən razılaşan rusiyalı alim V.Q.Qak problemə daha dərinlən nüfuz edərək dildə lakunarlıq fenomenini təhlil edir: “Dilin leksik sistemindəki boşluqları təmsil edən lakunalar, yəni müəyyən sözlərin lüğət tərkibində mövcud olmamasını əks etdirən lakunar ifadələr bir vəzifə olaraq obyektiv reallıq hadisələrini dildə təyin etmək funksiyasını yerinə yetirirlər” - deyərək, obyektiv qənaətə gəlir (Gak, 1977, s.261).

V.Q.Qaka görə, ümumiyyətlə, lakunaların bütün sinxron qruplarını iki əsas növə bölmək olar: dillərarası və dildaxili. Birinci tip-dillərarası sinxron lakunalar ikidilli (və ya çoxdilli) münasibətlərdə asanlıqla müəyyən edilir, dünyanın qavranılmasının lingvopsixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən semantik ifadə (mövzu) və sözlərin qarşılaşdırılması vasitəsilə iki dilin (və ya çoxdilli) leksik və ya qrammatik sistemlərinin müqayisəsi aparılır. Bu cür lakunalar nümunə olaraq Azərbaycan dilində milli ekvivalenti olmayan “plan, kvartal, bant, lent, avtomobil, telefon, televizor, jurnal, kamera, kosmos, kosmonavt, raket, proqram və s.” rus mənşəli sözləri misal gətirmək olar. Dillərarası lakunalar müasir dilçilikdə nisbətən çox öyrənilmiş və bir qədər ətraflı tədqiq edilən sahədir.

Dildaxili (interlingval) lakunalar gəldikdə isə vəziyyət fərqlidir. Öz mürəkkəb parametrlərinə görə bu tip lakunalar hələ də dilçilərin lazımi diqqət obyektinə çevrilməmişdir.

Rusiyalı alim Q.V.Bıkova dildaxili lakunarlıq hadisəsinin lingvistik mahiyyətini açaraq müasir dilçiliyə diqqətləyiq töhfə vermişdir. Dildaxili lakunalar birdilli vəziyyətdə hər hansı mövcud anlayışı ifadə edən sözün olmaması şəraitində ortalığa çıxır, yəni dildə hər hansı bir anlayışı ifadə edən müvafiq leksik vahid olmadıqda kommunikativ ehtiyacı təmin etmək üçün həmin anlayış sintaksis səviyyəsində izah edilir. Məsələn, insanın zəhləsini tökən, əsəbiləşdirən adamı birmənalı adlandırmaq mümkün olmadıqda dildə “məənəviyyatsızcasına hərəkət edən şəxs və s.” kimi sintaktik birləşmə ilə təqdim edilə bilər. Q.V.Bıkova dildə baş verən belə hadisələr ilə bağlı yazır: “Dildaxili lakuna hər hansı leksik-semantik məzmunlu anlayışı yeni bir sözlə obyektivləşdirmədən əvvəl, yəni maddi (səs qabığı olan) bir ifadə ilə adlandırmadan məhrum olduqda yaranan haldır, başqa sözlə, lakuna bir neçə söz əvəzinə semantik bazaya çevriləcək və ümumiyyətlə yeni ad şəklində, “trampolin”, “leksik obyektivləşdirmə”nin başlanğıc platforması sayılır” (Bykova, 2003, s.45).

Tədqiqat

Məlumdur ki, dilin sərbəst sintaktik vahidləri (söz birləşməsi, cümlə) insan düşüncəsində sadəcə yaranır, sonradan onlar əzbərlənərək təkrar edilmir, daha doğrusu, insan düşüncəsinin adi koqnitivlik məhsulu olaraq qurulur və ehtiyac olmadıqda isə dağılır (Bykova, 2003, s.46). Doğrudan da, dildə və ya nitqdə sərbəst birləşmələr hər hansı bir kommunikativ akt nəticəsində yadırlır, diskursiv məqsədə çatdıqda isə onların istifadəsinə xitam verilir. “Lakunalar isə sintaktik vahidlərdən məhz bu keyfiyyəti ilə fərqlənilirlər ki, onlar dildə və ya nitqdə yaranmış semantik lakunarlıq vəziyyətində uzun-uzadı təsviri birləşmələrə nisbətən daha az yer verirlər” (Bykova, 2003). Nəticədə dildəyiyciləri “universal nitq qənaətdəmə qanununa” əsasən dildaxili lakunaları aradan qaldırmaq məqsədilə bir çox sərbəst birləşmələri qısaldaraq birmənalı ifadələr yaratmağa cəhd edirlər. Yeri gəlmişkən, yuxarıda gətirilmiş nümunəyə əsasən insanın zəhləsini tökən, əsəbiləşdirən adamı “zəhlətökən” və yaxud da “adambezikdirən” deyərək adlandırırlar, yəni uzun bir sintaktik birləşmə nisbətən qısa, nominativləşmiş leksik ifadə (və ya leksem) ilə əvəz olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində belə üsulla yaradılmış mürəkkəb sözlər kifayət qədərdir, məsələn, “pambıq tarlasında yetişmiş məhsulu toplayan texnika” sintaktik birləşməsi əvəzinə “pambıqyığan” leksik vahidi qəbul edilmişdir. Müasir dilimizdə xeyli sayda leksik vahidlər (otbiçən, əlüzyuyan, paltaryuyan, ətçəkən, ağacdələn, sözdüzəldən və s.) məhz bu qəbildən olan nümunələrdir.

Dildə yaranmış daxili lakunarlıq vəziyyətinin aradan qaldırılması və yaxud lakunaların doldurulması, yəni dilin öz imkanları çərçivəsində yeni sözlərin yaranması xüsusi tətbiq olunan

lingvistik üsuldur və məhz dildə “lakunarlıq fenomeni dili real həyat qədər canlı edən hadisədir” (Bykova, 2003, s.47).

Dilin lüğət tərkibinin neologizmlərlə genişlənməsi hadisəsi sürəkli baş verir, bu həm dildaxili, həm də dillərarası lakunaların doldurulması hesabına əmələ gəlir. Bu faktı yeni leksikoqrafiya (terminlər, neologizmlər) lüğətlərinə əsasən bir daha təsdiqləmək olar. “Dildaxili səviyyədə lakunarlıq probleminin həlli üçün həmişə yeni sözlərin yaradılmasına ehtiyac duyulurmu” sorğusuna Q.V.Bıkova mənfi cavab verərək fikrini belə əsaslandırır ki, kəmiyyətə yeni leksik vahidlər və alınmalar ekstralingvistik vəziyyətlərdən daha çox asılıdır, dildaxili lakunaların aradan qaldırılmasında isə yeni sözlərin yaranmasına bir o qədər də ehtiyac duyulmur. Lakunarlıq çox qısa müddət ərzində müşahidə olunsə belə, yeni realiyalar cəmiyyətin həyatına, dil sisteminə artıq nominal şəkildə – adlandırılmış vəziyyətdə daxil olurlar. Eyni zamanda, dildaxili dəyişikliklər heç də həmişə dildənkənar hadisələrdən asılı olaraq baş vermir. “Dildə daxili dəyişikliklər daha az nəzərə çarpır. Daxili dəyişikliklər hesabına yaradılmış “yerli” neologizmlər yeni obyekt və anlayışları ifadə etmir, onlar əvvəllər mövcud olan reallıqları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Təbii ki, dildə belə dəyişmələr (leksemlər) daha az nəzərə çarpır. Onlarda yeniliyin ifadəsi daha az ifadə edilir” (Volkov, Sen'kov, 1983, s.44).

XX əsrdə dildaxili baş vermiş “leksik yeniliklər” dildə alınma sözlərin əvəzinə milli sözlərin işlədilmə meyli – özəlləşmə meyli nəticəsində yaranmışdır, desək, yanılmırıq – çağdaş (müasir), durum (vəziyyət), qaynaq (mənbə), olay (hadisə) və s. nümunələri bu tipli faktlara misal gətirmək olar. Sosial-ictimai kataklizmlər səbəbindən baş verən hadisələr nəticəsində XX əsrin sonlarında *qaçqın*, *köçkün* kimi ifadələrin yaranması öz semantik xüsusiyyətlərinə görə belə lakunar vəziyyətlərə borcludur (Belə nümunələrə uşaq dilində yaradılmış yeni “leksemlər” əlavə etsək, dildaxili dəyişmələrə səbəb olan koqnitiv ehtiyac və yaxud kommunikativ zərurətdən daha ətraflı şəkildə araşdırma aparmaq olar. Fikrimizcə, bu mövzu barədə daha ətraflı araşdırmaya – yeni bir elmi təhlilə ehtiyac vardır.).

Dildaxili lakunaların bir semantik novu də “norma çatışmazlığı” səbəbindən yaranır, yəni həmişə nitq normasında öz ifadəsini tapmayan, bəzi şəkilçilərin istifadəsi zamanı üzə çıxan hallardır. Bunlar, məsələn, 1-ci, 2-ci, 3-cü şəxslərin təkində işlənilməyən qarşılıq-birgə növlü bəzi feillərdir: *gülüşmək*, *ağlaşmaq*, *toplaşmaq* və s.

İstənilən ədəbi dilin lüğət tərkibindəki dəyişikliklər çox vaxt onunla əlaqələndirilir ki, şifahi nitqin, habelə dialektlərin, peşələrin, elmlərin inkişafı ilə sözlərin tez-tez köçürülməsi və ya əvəzlənməsi ilə müşahidə olunan proseslər baş verir (Proskurin, 2004; Sternin, 1987). Artıq qeyd edildiyi kimi, birdilli vəziyyətdə lakunalar yüksək latentsliklə (gecikmə) xarakterizə olunur, onları aşkar etmək çox çətindir və bəzən, demək olar ki, qeyri-mümkündür, lakin bu “ağ ləkələr”in dildə çox geniş olması ehtimalı yüksəkdir.

Dildaxili lakunaların aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

1. Sistemli (potensial) lakunalar. Bu qrupa dilin sistemliliyi və dil hadisələrinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma əsasında leksik “ağ ləkələrin” çoxluq təşkil etdiyi lakunaları aid etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində insanın balasına bəbə, oğul, qız, övlad adı verildiyi halda pişiyin balasının adı yoxdur və yaxud əl barmaqlarının (başbarmaq, şəhadət, orta, adsız, çeçələ) adı olduğu halda, ayaq barmaqlarının adı yoxdur və s. Həmçinin dilimiz daxilində professionalizmlər, elmi nominasiyalar arasında da xeyli sayda lakunalar mövcuddur.

2. Uzual (adi, normativ) lakunalar. Bu qrupa yuxarıda nümunə gətirilmiş *gülüşmək*, *ağlaşmaq*, *toplaşmaq* və s. kimi sözlərin 1-ci, 2-ci, 3-cü şəxslərin təkində işlədilməməsini şərtləndirən lakunarlığı misal çəkmək olar. Dilimizdə *ağlaşırım*, *gülüşürsən*, *toplaşır* və s. bu qəbildən ifadələr işlədilmir, yəni feilin qarşılıq-birgə növü bir çox hallarda şəxs əvəzliliklərinin təkində işlədilmir.

3. Seqmentar lakunalar. Bu qrupa dilin bir sahəsinə aid sözün digər sahəsinə yeni məna kəsb edərək transfer etməsini aid etmək olar. Məişət-semantik məzmunə malik say, əvəzlilik, sifət və s. sözlərin elmi terminoloji-innovativlik kəsb edərək işlədilməsi faktını bu qisim lakunalara aid etmək olar.

4. Transnominasiya lakunaları. Yeni leksemlərin əhəmiyyətli bir hissəsi dilə artıq məlum olan anlayışların transnominasiyası (adın dəyişdirilməsi) nəticəsində yaranır. Bu hadisə zamanı dil sisteminin generativ funksiyası nəticəsində söz əmələgətirmə yuvası təşkil edilir: eyni leksik - əziz,

doğma bir insan anlayışının bir dil daxilində müxtəlif cür təqdimatına: can, ürək, qəlb, könül, ciyərpara, gözümün işığı və s. kimi sözləri nümunə gətirmək olar.

5. Hiperonim və ya hiponim lakunalar. Dilidə sistem daxili dəyişikliklər – ümumiləşdirmə istəyi, yəni eyni tipli hadisələrə, anlayışlara ümumi ad vermək ehtiyacından yaranan lakunarlıq nümunələrinə də təsadüf edilir. Məsələn, insan orqanizminin kənar təsirlərə reaksiyası (düşünmə, ağlama, gülmə, təəccüblənmə, heyifsilənmə, sevmə, nifrət etmə və s. hallarını əks etdirən sahənin *psixologiya* və yaxud stol, stul, çarpayı, şkaf və s. əşyaların *mebel* adlandırılması kimi ifadələr belə lakunalara nümunə ola bilər.

6. Mütləq lakunalar. Dilin bütün səviyyələrində elə ifadələr var ki, onlar semantik qanuna uyğunluğa (anlayışın xüsusiyyətlərinə) görə systemsiz şəkildə mövcuddurlar, lakin belə ifadələrin bəziləri heç bir vaxt ayrıca söz şəklində dildə reallaşmırlar. Daha doğrusu, bəzi dildaxili amillərə görə: 1) bir sıra söz birləşmələrinə qoyulan qadağa və məhdudiyyətlər (tabular); 2) kommunikativ yetərsizlik (jestlər); 3) hər hansı hadisə və ya əşyanın dolğunluq və ya natamamlıq əlamətləri (bənzətmə-analoqlar); 4) səbəbindən leksikləşməyən anlayışlar belə lakunalara aid edilə bilərlər.

Nəticə

Göründüyü kimi, dildə yaxın mənalı sözlər içərisində müxtəlif növ lakunalara, eyni tipli lakunalar içərisində isə fərqli sözlərə rast gəlmək olur (Abbasova, 2024).

Beləliklə, lakuna elə bir “maddi təcəssümü olmayan virtual leksik mövcudluq (semema) və yaxud leksemdir” ki, o görünən “boşluq” deyil, əksinə, aktiv, gizli “əvəzlənmə” ilə dolu, “canlı” dərinlikdir (Bykova, 2003, s.49).

“Əgər ehtiyac yaranarsa, hər an bu potensial “sözlər” gerçəkləşə bilər. Məhz belə bir leksik potensialın dildə olması faktı bu vahidlərə qeyri-məhdud sistem keyfiyyətləri verir” (Murav'ev, 1975; Stepanov, 1966).

“Leksemlərin əhəmiyyətli olmaması” fenomeninin tədqiqi dildə baş verən bir çox prosesləri sistem kimi başa düşməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, N.H. (2024). Azərbaycan dilçiliyində lakunarlıq probleminin vəziyyəti və perspektivləri. *AR DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası, “Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları: tarixi inkişaf və müasirlik” mövzusunda elmi-praktiki konfrans*, 15 mart, s.125-127.
2. *AZLEKS Onlayn Lüğət*-<https://azleks.az> › online-dictionary
3. Bykova, G.V. (2003). *Lakunarnost' kak kategoriya leksicheskoi sistemologii*. Izd.- vo BGPU.
4. *DisserCat-Glektronnaə biblioteka dissertatüiy*, <https://www.dissercat.com>
5. Gak, V.G. (1977). *Sravnitel'naya tipologiya frantsuzskogo i russkogo yazykov. Prosveshchenie*. Leningr. otd.-nie.
6. “*Xalq qəzeti*”. <http://www.xalqqazeti.com>
7. Murav'ev, V.L. (1975). *Leksicheskie lakuny (na materiale leksiki frantsuzskogo i russkogo yazykov)*.
8. Proskurin, E.G. (2004). *Kognitivnaya lakunarnost' teksta kak problema mezhkul'turnoi kommunikatsii*. Avtoreferat dissertatsii, Tipografiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta.
9. Stepanov, Y.S. (1966). *Osnovy yazykoznaniya*. Prosveshchenie.
10. Sternin, I.A. (1987). *Strukturnaya semasiologiya i lingvodidaktika lingvostranovedcheskom aspekte: Mezhevuzovskii sb. nauchn. trudov*. Izd.-vo Voronezhskogo un.-ta.
11. <https://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/Azerbaijan-dili-haqqinda.pdf>
12. Volkov, S.S., Sen'kov, E.V. (1983). *Neologizmy i vnutrennie stimuly yazykovogo razvitiya. Novye slova i slovari novykh slov*. Nauka.

Daxil oldu: 29.12.2024

Qəbul edildi: 08.04.2025